

O'ZBEK TILI LEKSIKASIDAGI ARABCHA O'ZLASHMALAR

ARABIC LOANWORDS IN THE LEXICON OF THE UZBEK LANGUAGE

Qurbonov Saloxiddin O'rmonbek o'g'li

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Arabshunoslik oliy maktabi tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tili leksikasidagi arabcha o'zlashmalar lingvistik va tarixiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda arabcha kelib chiqishga ega leksik birliklarning o'zbek tiliga kirib kelish bosqichlari, ularning semantik, fonetik va morfologik moslashuv jarayonlari yoritiladi. Shuningdek, diniy-huquqiy, savdo-sotiq, ilm-fan va ijtimoiy-siyosiy sohalarida faol qo'llaniladigan arabcha terminlarning hozirgi o'zbek adabiy tilidagi o'rni va funksional xususiyatlari aniqlanadi. Maqolada tavsifiy, qiyosiy-tarixiy hamda leksik-semantik tahlil metodlaridan foydalanilgan. Tadqiqot natijalari o'zbek tili leksik tizimining shakllanishida arab tilining muhim manba bo'lib xizmat qilganini hamda arabcha o'zlashmalarning hozirgi davrda ham terminologik faol qatlam sifatida saqlanib qolayotganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, arabcha o'zlashmalar, leksika, terminologiya, semantik moslashuv.

Аннотация. В данной статье рассматриваются арабские заимствования в лексике узбекского языка с лингвистической и исторической точек зрения. В исследовании анализируются этапы проникновения лексических единиц арабского происхождения в узбекский язык, а также процессы их семантической, фонетической и морфологической адаптации. Особое внимание уделяется арабским терминам, активно функционирующим в религиозно-правовой, торгово-экономической, научной и общественно-политической сферах, а также их роли и функциональным особенностям в современном литературном узбекском языке. В работе использованы описательный, сравнительно-исторический и лексико-семантический методы исследования. Результаты исследования показывают, что арабский язык сыграл значительную роль в формировании лексической системы узбекского языка и что арабские заимствования по-прежнему сохраняют статус активного терминологического пласта.

Ключевые слова: узбекский язык, арабские заимствования, лексика, терминология, семантическая адаптация.

Abstract. This article examines Arabic loanwords in the Uzbek lexicon from linguistic and historical perspectives. The study analyzes the stages through which Arabic-origin lexical units entered the Uzbek language, as well as their processes of semantic, phonetic, and morphological adaptation. Particular attention is paid to Arabic terms actively used in religious-legal, commercial, scientific, and socio-political domains, and their functional role in modern literary Uzbek. The research employs descriptive, comparative-historical, and lexical-semantic methods. The findings

demonstrate that Arabic has served as a significant source in the formation of the Uzbek lexical system and that Arabic borrowings continue to function as an active and productive terminological layer in contemporary Uzbek.

Keywords: Uzbek language, Arabic borrowings, lexicon, terminology, semantic adaptation.

O'zbek tili lug'at tarkibining muhim qismini boshqa tillardan kirib kelgan so'zlar tashkil etadi. Xususan, arab tilidan o'zlashgan so'zlar tarixiy sabablarga ko'ra alohida ahamiyatga ega. Ma'lumki, arab tilining Markaziy Osiyoga kirib kelishi bevosita islom dini tarqalishi bilan bog'liq bo'lgan. Shu bois o'zbek tili lug'at boyligida ilm-ma'rifat va din sohasiga oid atamalar orasida arabcha terminlar juda ko'p uchraydi[1]. Tadqiqotchilarning aniqlashicha, hozirgi o'zbek tili leksikasida arabcha o'zlashma so'zlar qariyb 20% ni tashkil etadi[2]. Bu ko'rsatkich arab tilidan kirgan so'zlar o'zbek tilida qanchalik keng ildiz otganini ko'rsatadi.

Arabcha diniy va ilmiy atamalar guruhlari. Tarixiy jarayonda o'zbek tiliga kirib kelgan arabcha so'zlarning aksariyati ilm-fan, ta'lim, madaniyat va ayniqsa din bilan bog'liq tushunchalarni ifodalaydi. Masalan, ilm, ma'rifat, maktab, kitob, qalam, madrasa singari ta'lim va ilm-fanga oid so'zlar arab tilidan olingan bo'lib, bugungi kunda ular o'zbek tilining ajralmas qismiga aylangan. Shuningdek, farz, zakot, janoza, duo, jannat, jahannam, hudud, millat, xalq kabi diniy, ijtimoiy va mafkuraviy tushunchalarni ifodalovchi ko'plab so'zlar ham arabcha ildizga ega. Bu atamalar o'zbek tilida asrlar davomida qo'llanilib, mazmunan boyib borgan. Jumladan, adolat, saodat, sadoqat kabi so'zlar hozir keng qo'llanadi. O'zbek tilidagi bunday arabiy so'zlar ko'pincha o'z ona tilimizda muqobili bo'lmagan yangi tushunchalarni ifodalagani uchun qabul qilingan bo'lib, ular yordamida tilimiz yanada boyigan[1][2].

Arab tilidan kirgan ushbu leksik qatlam nafaqat diniy terminlarni, balki kundalik hayot va madaniyatga doir tushunchalarni ham qamrab oladi. Masalan, maktab (asl arabchasida "kutub" – kitoblar; maktab – makon) hozirgi kunda oddiy "maktab" ma'nosida, maktub (yozma xabar) "xat" ma'nosida ishlatiladi. Maktub va maktab singari so'zlar arab tilidan o'zlashib, o'zbekcha tovush hamda grammatik shaklga moslashgan. Shuningdek, Axloq, odob, haq, mahalla, foyda, xizmat kabi so'zlar ham arabcha kelib chiqishi unchalik sezilmasa-da, ularning ildizi arabiy ekanini etimologlar aniqlagan. Demak, arab tilidan kirgan so'zlar tematik jihatdan juda keng qamrovli bo'lib, xalqimizning diniy e'tiqodi, ilmiy tafakkuri va kundalik turmushi bilan bog'langan termin va iboralarni o'zida mujassam etadi.

Arabcha so'zlarning o'zlashuvi va integratsiyasi. Arab tilidan kirgan ko'plab so'zlar o'zbek tilida to'liq o'zlashib ketgan bo'lib, hozir ular asl kelib chiqishidan qat'i nazar, xuddi sof o'zbekcha so'zlarday qo'llanadi. Bunday o'zlashmalar o'zbek tilining fonetik va grammatik qonuniyatlariga to'la bo'ysungan: ular o'zbekcha qo'shimchalarni qabul qilib, fe'l, sifat, ot yasashda faol ishtirok etadi, sintaksis va boshqalar jihatdan hech bir cheklovsiz ishlatiladi[3]. Masalan, kitob so'ziga o'zbek tilining ko'plik qo'shimchasi qo'shib kitoblar tarzida bimalol aytiladi; ilm so'zidan ilmiy, olim kabi yasalma so'zlar yaratilgan. Bu hol arabcha so'zlarning tilimizga qanday singib ketganini ko'rsatadi. Arab tilidan olingan barq (yildirim chaqnashi

ma'nosida) so'zi negizida o'zbek tilida balqimoq fe'li shakllangan bo'lib, u "yorishmoq, nur taratmoq" ma'nolarini anglatadi. Bu misolda arabcha *barq* so'zi tovush o'zgarishi ($q \rightarrow q' \rightarrow g'$) va o'zbekcha fe'l yasovchi qo'shimcha (-imoq) orqali butunlay yangi, sof o'zbekcha ko'rinishga kelgan. Natijada ko'pchilik balqimoq so'zining arabcha kelib chiqishini hatto sezmaydi ham – bu kabi misollar arabiy leksikaning tilda chin ma'noda o'zlashib ketganini isbotlaydi[3].

O'zbek tilining asosiy manbalarida ham arab tilidan kirgan so'zlar atroflicha qayd etilgan. Masalan, besh jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati" (2006) dagi minglab so'z izohlarida ularning arabcha yoki forscha ekanligi ko'rsatilgan bo'lib, bu lug'at boyligimizning muhim qatlami tarixan arab tili bilan bog'liqligini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi[4]. Bunday rasmiy lug'atlar va adabiyotlarda arabcha terminlarning kiritilib, izohlanishi – ularning adabiy tilimiz me'yoriga singib ketganini va mustahkam o'rin tutganini yana bir bor ko'rsatadi.

Mustaqillik davrida arabiy atamalarning qayta tiklanishi. Sovet davrida arabcha-diniy atamalar iste'molda nisbatan cheklangan edi, ko'plab rasmiy tushunchalar uchun rus tilidan kirgan variantlar qo'llanardi. Biroq 1990-yillar boshlarida mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, ijtimoiy-siyosiy hayotdagi o'zgarishlar bilan bog'liq ravishda til sohasida ham katta siljishlar ro'y berdi. Jumladan, ilgari iste'moldan chiqqan, hatto eskirgan hisoblangan ayrim arabcha so'zlar qaytadan faollashdi va rasmiy uslubga qaytdi[3]. Masalan, sovet davrida ma'muriy birlikni ifodalash uchun ishlatilgan oblast atamasi o'rniga yana viloyat termini qo'llanila boshlandi; rayon o'rniga tuman so'zi (aslida forscha, lekin islomy davrda qo'llangan); sovet o'rniga majlis (maslahat organi ma'nosida); predsdatel' o'rniga hokim; ministerstvo o'rniga vazirlik kabi arabcha ildizga ega so'z va atamalar rasmiy tilga kirib keldi. Shuningdek, jamoat (arabcha *jama'a* – yig'in) kabi ilgari kam qo'llangan so'z jamiyat tushunchasini ifodalashda yana faol ishlatilmoqda. Bu jarayonda fuqaro (fuqaro – fuqarolik ma'nosida shaxs), noshir (nashr etuvchi, publisher), muallif (muallif – asar egasi), jumhuriyat (respublika) kabi bir qator arabiy-tub uyg'onish davri so'zlari ham yangitdan muomalaga kirdi[3]. Bu hodisa, bir tomondan, arabcha so'zlarning o'zbek tilida qancha chuqur ildiz otganini va zarurat tug'ilganda ular yana qo'llanishga tayyor turishini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, tilimiz taraqqiyotida milliy-diniy merosga qayta e'tibor qaratilayotganini anglatadi.

Xulosa qilib aytganda, arab tilidan kirgan so'zlar o'zbek tili leksikasining ajralmas va muhim qismini tashkil etadi. Ular asrlar davomida boy ma'naviy-madaniy merosimiz bilan birga kirib kelib, tilimizni yangi atama va ifodalar bilan boyitgan. Bugungi kunda o'zbek tilidagi arabcha o'zlashmalar nafaqat diniy va ilmiy sohalarda, balki kundalik nutqda ham faol qo'llanadi. Ularning aksariyati fonetik va grammatik jihatdan to'liq o'zlashib, sof o'zbekcha so'zlarga aylangan. Tilshunoslik va manbashunoslik nuqtayi nazaridan, arabiy unsurlarni chuqur o'rganish o'zbek tilining tarixiy rivojlanish yo'llarini, boshqa tillar bilan aloqalarini ham teranroq anglash imkonini beradi. O'zbek tilining boyligi ko'p jihatdan uning turli manbalardan oziqlangani, jumladan arab tilidan juda katta ilmiy-ma'rifiy va diniy xazinani qabul qilgani evazigadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Muxtorova M. D. Arab tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan atamalar tasnifi. Central Asian Journal of Education and Innovation, 2024. (Arab tilidagi sohalararo atamalarni guruhlash va tahlil qilgan ilmiy maqola).
2. Eshonqulov B. X. Hozirgi o'zbek adabiy tilida arabiy lug'aviy o'zlashmalarning paradigmik assimilyatsiya munosabati. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati, Toshkent, 1996. (21-betda o'zbek tili lug'at tarkibidagi arabcha so'zlar ulushi haqida ma'lumot berilgan).
3. Saidova S. S. Arab tilidan o'zlashgan atamalarning lug'aviy-ma'noviy xususiyatlari. "Sharq tillarini o'qitishning dolzarb masalalari" mavzusidagi ilmiy-amaliy konferensiya materiallari, Toshkent, 2022, pp. 337–348. (O'zbek tilidagi arabcha diniy atamalarning ma'no o'zgarishi va tilga qayta kirib kelishi tahlil qilingan).
4. O'zbek tilining izohli lug'ati (5 jildlik). – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2006. (Ushbu fundamental nashrda o'zbek tilidagi so'zlarning izohlari bilan birga, ularning kelib chiqishi, jumladan arabcha ekani qayd etilgan).